

Львівська національна музична академія імені М.В. Лисенка
Кафедра академічного співу

"ПОГОДЖУЮ"

Гарант освітньо-професійної програми,
декан факультету музикознавства,
композиції, вокалу та диригування, доцент

 Я. ОЛЕКСІВ

25 червня 2021 року

"ЗАТВЕРДЖУЮ"

Проректор з науково-педагогічної
та навчальної роботи, професор

 М. КУШНІР

25 червня 2021 року

"ПОГОДЖУЮ"

Декан факультету музикознавства,
композиції, вокалу та диригування, доцент

 Я. ОЛЕКСІВ

25 червня 2021 року

**РОБОЧА ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ
„ ІСТОРІЯ ВОКАЛЬНО-ВИКОНАВСЬКОГО МИСТЕЦТВА ”**

Рівень вищої освіти	Перший (бакалаврський)
Ступінь вищої освіти	Бакалавр
Галузь знань	02 Культура і мистецтво
Спеціальність	025 Музичне мистецтво
Освітньо-професійна програма	Музичне мистецтво
Профілізація	Академічний спів
Статус	Обов'язкова компонента циклу дисциплін фахової професійно-практичної підготовки (3.7.6)
Загальний обсяг	4 кредити ЄКТС (120 годин)
Форма підсумкового контролю	Залік (1), екзамен (2)
Термін викладання	1-2 семестри
Факультет	Музикознавства, композиції, вокалу та диригування
Форма навчання	денна

Робоча програма навчальної дисципліни «Історія вокально-виконавського мистецтва» з галузі знань 02 Культура і мистецтво зі спеціальності 025 Музичне мистецтво оновлена відповідно до освітньо-професійної програми «Музичне мистецтво» першого (бакалаврського) рівня вищої освіти, затвердженої Вченою Радою ЛНМА імені М. В. Лисенка «26» травня 2021 року (Протокол № 1)

Розробник:

КОМАРЕВИЧ Іванна Леонідівна – кандидат мистецтвознавства, ст. викл. кафедри сольного співу.

Робоча програма затверджена на засіданні кафедри *Академічного співу* «22» червня 2021 р., протокол № 10.

1. МЕТА ТА ЗАВДАННЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

У комплексі дисциплін, які вивчають студенти вокальних факультетів музичних вузів, важливе місце посідає курс «Історія вокально-виконавського мистецтва».

Мета курсу – розкрити історію розвитку одного з найстаріших та найбільш емоційно впливових музичних мистецтв. До програми курсу входить вивчення еволюції різних вокальних жанрів, шкіл, вокальної педагогіки та виконавства в їх взаємозв'язку.

У зв'язку з цим формуються такі **завдання курсу**:

- розкриття характерних особливостей найзначніших вокально-виконавських стилів;
- виявлення залежності вокального виконавства від розвитку вокальної музики;
- розкриття залежності еволюції вокальної методики від завдань вокального виконавства;
- характеристика основних рис самобутності національних вокальних шкіл;
- ознайомлення з мистецтвом визначних представників вокального виконавства та педагогіки різних європейських країн та епох;
- орієнтування в професійних цінностях тих явищ вокальної культури, котрі існують і розвиваються на основі спадкоємності традицій та новаторства.

2. КОМПЕТЕНТНОСТІ, ЯКИМИ ПОВИНЕН ОВОЛОДІТИ ЗДОБУВАЧ

2.1 Загальні компетентності (ЗК)	
ЗК 1	Здатність до спілкування державною мовою як усно, так і письмово
ЗК 2	Здатність розуміння предметної області та розуміння професійної діяльності.
ЗК 3	Здатність до абстрактного мислення, аналізу та синтезу.
ЗК 4	Здатність до розв'язання проблем.
ЗК 5	Здатність до пошуку, оброблення та аналізу інформації з різних джерел.
ЗК 6	Здатність до міжособистісної взаємодії.
ЗК 7	Здатність до критики та самокритики.
ЗК 8	Здатність застосовувати знання у практичних ситуаціях.
ЗК 9	Здатність до шанобливого й дбайливого ставлення до історичної спадщини і культурних традицій.
ЗК 10	Здатність вчитися і оволодівати сучасними знаннями.
ЗК 11	Здатність володіти іноземною мовою.
ЗК 12	Здатність оцінювати та забезпечувати якість виконуваних робіт.
ЗК 13	Здатність працювати самостійно, виявляти ініціативу та лідерські якості.

ЗК 14	Здатність до використання інформаційних і комунікаційних технологій.
ЗК 15	Здатність генерувати нові ідеї (креативність).
ЗК 17	Здатність зберігати та примножувати моральні, культурні, наукові цінності і досягнення суспільства на основі розуміння історії та закономірностей розвитку предметної області, її місця у загальній системі знань про природу і суспільство та у розвитку суспільства, техніки і технологій, використовувати різні види та форми рухової активності для активного відпочинку та ведення здорового способу життя.
2.2 Спеціальні (фахові) компетентності (СК)	
СК 1	Здатність усвідомлювати художньо-естетичну природу музичного мистецтва.
СК 3	Здатність усвідомлювати взаємозв'язки та взаємозалежності між теорією та практикою музичного мистецтва.
СК 4	Здатність використовувати знання про основні закономірності й сучасні досягнення у теорії, історії та методології музичного мистецтва.
СК 6	Здатність використовувати професійні знання та навички в процесі творчої діяльності.
СК 7	Здатність володіти науково-аналітичним апаратом та використовувати професійні знання у практичній діяльності.
СК 8	Здатність розуміти основні шляхи інтерпретації художнього образу.
СК 9	Здатність застосовувати базові знання провідних музично-теоретичних систем та концепцій.
СК 10	Здатність оперувати професійною термінологією.
СК 11	Здатність збирати, аналізувати, синтезувати художню інформацію та застосовувати її в процесі практичної діяльності.
СК 12	Здатність використовувати широкий спектр міждисциплінарних зв'язків.
СК 13	Здатність демонструвати базові навички ділових комунікацій.
СК 14	Здатність здійснювати редакторську та лекторську діяльність в сфері музичного мистецтва.
СК 15	Здатність використовувати засоби масової інформації для просвітництва, популяризації та пропаганди досягнень музичної культури.
СК 16	Здатність застосовувати традиційні і альтернативні інноваційні технології музикознавчої, виконавської, композиторської, диригентської, педагогічної діяльності.
СК 17	Здатність свідомо поєднувати інновації з усталеними вітчизняними та світовими традиціями у виконавстві, музикознавстві та музичній педагогіці.
3. ПРОГРАМНІ РЕЗУЛЬТАТИ НАВЧАННЯ	
РН 6	Демонструвати спроможність до самостійного дослідження наукової проблеми в галузі музичного мистецтва та написання роботи відповідно до вимог, готовність дискутувати і аргументувати власну позицію.
РН 7	Володіти методами опрацювання музикознавчої літератури, узагальнення та аналізу музичного матеріалу, принципами формування наукової теми та розуміння подальших перспектив розвитку даної проблематики в різних дослідницьких жанрах.
РН 8	Демонструвати володіння музично-аналітичними навичками в процесі створення виконавських, музикознавчих та педагогічних інтерпретацій.
РН 9	Застосовувати теоретичні знання та навички в редакторській / та лекторській практичній діяльності.
РН 10	Володіти термінологією музичного мистецтва, його понятійно-категоріальним

1 семестр

	Модуль 1. Європейські школи співу	Кількість годин
	Змістовий модуль 1. Італійська та французька національні школи співу	
Тема 1	Джерела італійської національної школи співу, її становлення та розвиток у XVI – XVIII ст.	2
Тема 2	Методичні принципи виховання співаків в Італії (XVII-XVIII).	2
Тема 3	Італійське вокальне мистецтво першої половини XIX ст.	2
Тема 4	Італійська опера XIX століття та її роль у подальшому розвитку вокального мистецтва. Проблеми вокальної педагогіки Італії XIX ст.	2
Тема 5	Італійське вокальне мистецтво кінця XIX – першої половини XX ст. Видатні виконавці – майстри італійського вокального мистецтва XX століття.	2
Тема 6	Джерела французької національної школи співу, її формування та розвиток у XVI-XVII століттях. Вокальне мистецтво Франції XVIII століття. Оперна реформа Г.Глюка.	2
Тема 7	Вокальне мистецтво та педагогіка Франції XVII-XIX століття.	2
	Змістовий модуль 2. Німецька національна школа співу	
Тема 1	Витоки німецької національної школи співу, її формування та розвиток до кінця XIX століття.	2
Тема 2	Ріхард Вагнер – реформатор оперного мистецтва.	2
Тема 3	Німецька вокальна педагогіка XIX століття.	2
Тема 4	Вокальне мистецтво Німеччини XX століття.	2
Тема 5	Сучасні оперні постановки в Європі. Оперні фестивалі.	4
Тема 6	Німецька система музичної освіти XX ст.	4
	Всього годин	30

2 семестр

	Модуль 2. Джерела національних вокальних шкіл.	
--	---	--

Змістовий модуль 1. Російська національна школа співу		
Тема 1	Розвиток світського вокального мистецтва Росії другої половини XVII – першої чверті XIX століття.	2
Тема 2	Вокальна педагогіка Росії XVII – XVIII століття.	2
Тема 3	Становлення російської класичної вокальної школи XIX століття. М.Глінка – основоположник російської класичної опери.	2
Тема 4	Вокальна педагогіка Росії XIX століття.	2
Тема 5	Розвиток російського вокального мистецтва кінця XIX – початку XX століття.	2
Змістовий модуль 2. Українська національна школа співу		
Тема 1	Розвиток музично-поетичної та вокальної творчості на Україні у XVI-XVIII столітті. Музична освіта.	2
Тема 2	Взаємовплив української та російської вокальних культур (XVIII – XIX ст.).	2
Тема 3	Значення творчості М.Лисенка у формування української академічної школи співу.	4
Тема 4	Видатні українські співаки XIX – поч.XX ст. на вітчизняних та зарубіжних сценах.	2
Тема 5	Вокальна педагогіка в Україні (перша половина XX століття).	2
Тема 6	Український музично-драматичний театр кінця XIX – початку XX століття.	2
Тема 7	Вокальне мистецтво Галичини ХУІІІ – першої половини XX століття.	2
Тема 8	Вокальне мистецтво і педагогіка України у XX столітті.	2
Тема 9	Основні етапи розвитку українського музичного театру	2
	Всього годин	30
	Всього за лекційний курс	60

Самостійна робота

1 семестр

№ з/п	Назва теми	Кількість годин
1.	Нові тенденції у вокальній педагогіці Італії другої половини XX століття.	16

2.	Вокальна педагогіка Франції ХХ століття.	16
	Поточний контроль	2
3.	Вокальне мистецтво Росії ХХ століття.	12
4.	Вокальна школа Франческо Ламперті та її значення для становлення української мистецької педагогіки.	12
	Підсумковий контроль (залік)	2
	Всього	60
<i>2 семестр</i>		
5.	Вокальне мистецтво Скандинавії.	16
6.	Вища музична освіта Великобританії. Театр Ковент-Гарден.	17
	Поточний контроль	5
7.	Історії архітектури оперних театрів та постановок опер в Азії , Австралії та Америці.	17
	Підсумковий контроль (екзамен)	5
	Всього	60
	Всього годин	120

6. КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ ЗНАТЬ СТУДЕНТІВ З НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

ЗАЛІКОВО-ЕКЗАМЕНАЦІЙНІ ВИМОГИ ТА КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ

На заліках студент повинен відповісти на низку основних та додаткових запитань, показавши знання найсуттєвіших історичних фактів і явищ виконавства, стилів вокальної музики, педагогічних принципів та методичних напрямків.

Заліки можуть відбуватись і у формі дискусії. Така форма дозволяє краще визначити ступінь засвоєння матеріалу студентами та їх ерудицію у питаннях вокального мистецтва. Під час виставлення оцінок враховується відвідування студентами лекцій, активна участь у практичних заняттях та заліковій дискусії.

Критерій оцінки, яка виставляється студенту викладачем з даної дисципліни, стосується результату його (студента) роботи над опрацюванням та засвоєнням теоретичного матеріалу протягом усього періоду вивчення предмету.

Підсумкова оцінка складає суму балів, здобутих під час поточної успішності й заліку у 1 семестрі, та під час поточної успішності й іспиту у 2 семестрі.

Критерії оцінювання розроблено згідно з системою оцінювання успішності студентів протягом семестру та під час заліково-іспитової сесії на основі національної шкали та шкали ECTS.

Знання студентів оцінюються на основі рейтингової системи за шкалою від 0 до 100 балів, згідно з якою оцінка з курсу «Історія вокально-виконавського мистецтва» визначається за сумою балів, отриманих студентом відповідно до наслідків контролю поточної успішності (з урахуванням відвідування, виступів на семінарських заняттях, рівня їх підготовки, участі в обговоренні визначеного кола питань під час лекційних занять тощо), а також за іспит чи залік.

Упродовж семестру робота студента за наслідками поточної успішності оцінюється у відповідній пропорції.

Оцінка «відмінно» (5). Поточна успішність 90-100 балів.

Умови виставлення:

- активна участь студента у семінарських заняттях;
- високий рівень поточних знань (відмінна підготовка виступу, вичерпна відповідь українською літературною мовою, відмінне знання фахової термінології, відмінна орієнтація в тематичних питаннях, здатність студента творчо та логічно мислити, аналізувати тощо);
- систематичне відвідування лекцій та семінарів.

Оцінка «дуже добре» (4). Поточна успішність 91-89 балів.

Умови виставлення:

- доволі активна участь студента у семінарських заняттях;
- достатньо високий рівень поточних знань (добра підготовка виступу, досить вичерпна відповідь українською літературною мовою, знання фахової термінології, добра орієнтація в тематичних питаннях, здатність студента творчо та логічно мислити, аналізувати тощо);
- систематичне відвідування лекцій та семінарів.

Оцінка «добре» (4). Поточна успішність 71-80 балів.

Умови виставлення:

- не завжди активна участь студента у семінарських заняттях;

- достатній рівень підготовки виступів (можливо недостатньо чітка відповідь та не завжди добра орієнтація в тематичних питаннях, проте доволі добрі знання фахової термінології, здатність творчо та логічно мислити, аналізувати або ж навпаки);
- можливо один-два пропуски занять без поважних причин (виправданням відсутності заняття може бути лише поважна причина).

Оцінка «задовільно» (3). Поточна успішність 61-70 балів.

Умови виставлення:

- пасивна участь студента у семінарських заняттях;
- низький рівень поточних знань та підготовки виступів (поверхова відповідь, недостатнє володіння фаховою термінологією, слабка орієнтація в тематичних питаннях, нездатність студента творчо та логічно мислити, аналізувати);
- систематичні пропуски лекцій та семінарів (без поважних причин).

Оцінка «достатньо» (3). Поточна успішність 51-60 балів.

Умови виставлення:

- пасивна участь студента у семінарських заняттях;
- дуже низький рівень знань (поверхова невпевнена відповідь, недостатнє володіння фаховою термінологією, нездатність студента творчо та логічно мислити, аналізувати);
- систематичні пропуски лекцій та семінарів (без поважних причин).

Оцінка «незадовільно» (2). Поточна успішність 27-50 балів.

Умови виставлення:

- відсутність знань теоретичного матеріалу даного курсу;
- більшість лекцій студент не відвідував, або ж не відвідував занять зовсім.

Студенти, які за поточну успішність не набрали 26 балів, не допускаються до складання заліків (у 1 та 2 семестрах) з курсу «Історія вокально-виконавського мистецтва».

Сумарна шкала оцінювання здобувача з навчальної дисципліни

СУМА БАЛІВ ЗА ВСІ ВИДИ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ	ОЦІНКА ECTS	ОЦІНКА ЗА НАЦІОНАЛЬНОЮ ШКАЛОЮ
90-100	A	відмінно
82-89	B	добре
74-81	C	
64-73	D	задовільно
60-63	E	
35-59	FX	незадовільно з можливістю повторного складання
0-34	F	незадовільно з обов'язковим повторним вивченням дисципліни

Шкала оцінювання здобувача з семестрового екзамену та поточного контролю

Сума балів за всі види навчальної діяльності	Оцінка ECTS	Оцінка за національною шкалою
		для заліку (диференційованого) та екзамену
45-50	A	відмінно
41-44	B	добре
37-40	C	
32-36	D	задовільно
30-31	E	
18-29	FX	незадовільно з можливістю повторного складання
0-17	F	незадовільно з обов'язковим повторним вивченням дисципліни

7. МЕТОДИ НАВЧАННЯ

1. Пояснювально-ілюстративний.
2. Репродуктивний.
3. Метод проблемного викладення.
4. Частково-пошуковий, або евристичний.
5. Дослідницький

8. МЕТОДИ КОНТРОЛЮ

1. **Попередній контроль** спрямований на виявлення знань студентами тем, які будуть вивчатися.
2. **Поточний контроль** здійснюється під час лекційних занять з метою перевірки засвоєння попереднього матеріалу і виявлення проблем опанування тими чи іншими знаннями.

3. **Тематичний контроль** здійснюється періодично, після вивчення нової теми чи нового розділу і має на меті систематизацію знань та умінь студентів.
4. **Підсумковий контроль** проводиться в кінці семестру.

9. РЕКОМЕНДОВАНІ ДЖЕРЕЛА ІНФОРМАЦІЇ

а) базова література

1. АРХІМОВИЧ Л. Нариси з історії української музики. Ч.І. – К., 1964.
2. АРХІМОВИЧ Л. Українська класична опера. – К., 1957.
3. БАГАДУРОВ В. Глінка как певец и вокальный педагог / М.Глінка. – М., 1950.
4. БОНДАРЧУК В.О. Феномен творчості Дмитра Гнатюка в музично-театральній культурі України другої половини ХХ – початку ХХІ століття. Автореферат дисерт. на здобуття наукового ступеня доктора мистецтвознавства. Київ–2019. С.31.
5. БОНДАРЧУК В. О. Д. М. Гнатюк у роботі над «Мазепою» П. І. Чайковського. Сучасні тенденції розвитку науки : мат-ли ІІ міжнар. наук.-практич. конф. (м. Ужгород, 23–24 грудня 2018 року) : у 2 ч. Ч. 2. Херсон : Вид. «Молодий вчений», 2018. С. 141–143.
6. БУЛАТ Т. Український романс. – К., 1979.
7. ГНИДЬ Б. Українська вокальна школа в контексті світового вокального мистецтва // Музичне мистецтво. Вип.2. – К., 1999.
8. ДМИТРИЕВ Л. О воспитании певцов в Центре усовершенствования оперных певцов при театре Ла Скала // Вопросы вокальной педагогики. Вып.5. – М., 1977.
9. ЗАГАЙКЕВИЧ М. Музичне мистецтво Західної України другої половини ХІХ ст. – К., 1960.
10. КИЯНОВСЬКА Л. Українська музична культура. Навчальний посібник. – Тернопіль, 2000.
11. КОНСТАНТИНОВА И. Театр Ла Скала. – М., 1977.

12. ЛЕБЕДЕВ Д. Исполнительские традиции русских оперных певцов. – М., Л., 1964.
13. ЛЬВОВ М. Из истории вокального искусства. – М., 1964.
14. МИКИША М. Практичні основи вокального мистецтва. – К., 1971.
15. МИХАЙЛОВА Т. Виховання співаків у Київській консерваторії. Хронологічний огляд з 1863 по 1963 роки. – К., 1970.
16. Музична культура Італії та Франції від бароко до романтизму. – К., 1991.
17. НАЗАРЕНКО И. Искусство пения. – М., 1968.
18. ТИМОХИН В. Выдающиеся итальянские певцы. – М., 1961.
19. СУРЖИНА Н.А. Антологія меццо-сопрано [Текст] = Mezzo-soprano : (навч.-метод. посіб.) ; Дніпропетр. акад. музики ім. М. Глінки. - Дніпро : Ліра, 2019. - 358 с. : іл., ноти. - Текст укр. та мовами оригіналів творів. - Бібліогр. в кінці розд.
20. ТИМОХИН В. Мастера вокального искусства XX века. – М., 1974.
21. ЯРОСЛАВЦЕВА Л. Зарубежные вокальные школы. – М., 1981.

б) додаткова література

1. БРЯНЦЕВА В. Филипп Рамо и французский музыкальный театр. – М., 1981.
2. БУЛКА Ю. Музична культура Західної України / Історія української музики. Т.4. – К., 1992.
3. ВАРЛАМОВ А. Полная школа пения. – М., 1953.
4. ГАЛЬ Г. Брамс. Вагнер. Верди. – М., 1986.
5. ГАРСИА М. (сын) Школа пения / Предисл., пер.коммент. и прим. В.А.Багадунова. – М., 1956.
6. ГОЛИНСЬКИЙ М. Спогади / Упор. О.Козак. – К., 1993.

7. ДЖИРАЛЬДОНИ Л. Аналитический метод воспитания голоса. – М., 1913.
8. ДМИТРИЕВ Л. В классе проф.М.Э.Донец-Тессейр.
9. ДОМИНГО П. Мои первые сорок лет. - М., 1989.
10. ДЮПРЕ Ж. Школа пения. – М., 1955.
11. ІГНАТЕНКО В. На сцені Львівської опери. – Львів, 1998.
12. КАГАРЛИЦЬКИЙ М. Михайло Донець. – К., 1983.
13. КАУФМАН Л. С.С.Гулак-Артемовський. – К., 1962.
14. ЛАМПЕРТИ Ф. Искусство пения. – М., 1923.
15. ЛАУРИ-ВОЛЬПИ Дж. Вокальные параллели. – Л., 1972.
16. ЛЕСС А. Титта Руффо. – М., 1983.
17. ЛИСЕНКО І. Словник співаків України. – К., 1997.
18. ЛОГОЙДА М. Володимир Ігнатенко. – Львів, 2003.
19. МАЗЕПА Л. Сторінки музичного минулого Львова. – Львів, 001.
20. МИЛОСЛАВСЬКИЙ К., ІВАНОВСЬКИЙ П. Харківський державний академічний театр ім.М.Лисенка. – К., 1959.
21. Митці України: Енциклопедичний довідник / Упор.М.Лабінський, В.Мурза. – К., 1992.
22. МИШУГА Л. Олександр Мишуга, мистець і людина. – Львів, 1938.
23. МОНАКО М. Моя жизнь, мои успехи. – М., 1987.
24. Модест Менцинський. Спогади. Матеріали. Листування / Автор-упор.М.Головащенко. – К., 1995.
25. НЕЖДАНОВА К. Воспоминания, письма. – М., 1967.
26. НЕСТЕРЕНКО Е. Размышления о профессии. – М., 1985.
27. Одесская консерватория: Забытые имена, новые страницы. – Одесса, 1994.
28. Олександр Мишуга. Спогади. Матеріали. Листування / Автор – упор.М.Головащенко. – К., 1971.
29. ПАВЛИШИН С. Історія однієї кар'єри. – Львів, 1994.

30. ПАЛАМАРЧУК О., ПИЛИПЮК В. Львовский театр оперы и балета. Фотопутеводитель. – К., 1988.
31. ПАЛЬМЕДЖАНИ Ф. Маттиа Баттистини – король баритонов. – М., 1969.
32. ПИЛИПЧУК Р. Спогади про Миколу Садовського. – К., 1981.
33. ПОКРОВСКИЙ Б. Размышления об опере. – М., 1979.
34. РОЗАНОВ А. Полина Виардо-Гарсиа. – Л., 1982.
35. РОССИНИ Дж. Избранные письма, статьи, высказывания, воспоминания. – Л., 1969.
36. РУФФО Т. Парабола моей жизни. – М., 1964.
37. СОЛОВЦОВ А. Книга о русской опере. – М., 1960.
38. СОЛОВЦОВА Л. Джузеппе Верди. – М., 1986.
39. Соломія Крушельницька. Спогади. Матеріали. Листування. Ч.І / Автор-упор.М.Головащенко. – К., 1978.
40. Соломія Крушельницька. Спогади. Матеріали. Листування. Ч.ІІ / Автор-упор.М.Головащенко. – К., 1979.
41. СТАНИСЛАВСКИЙ К. Моя жизнь в искусстве. – М., 1962.
42. СТАНИШЕВСЬКИЙ Ю. Дмитро Гнатюк. – К., 1991.
43. СТЕФАНОВИЧ М. Київський державний театр опери та балету УРСР ім.Т.Шевченка. Історичний нарис. – К., 1960.
44. Сторінки історії Львівської державної музичної академії ім.М.Лисенка. – Львів, 2003.
45. ТАРАСОВ Л. Искусство Артуро Тосканини. – Л., 1974.
46. ТЕРЕЩЕНКО А. Львівський державний академічний театр опери та балету ім.І.Франка. – К., 1984.
47. ТОРТОРЕЛЛИ В. Энрико Карузо. – М., 1965.
48. ТОТИ ДАЛЬ МОНТЕ. Голос над миром. – М., 1966.
49. Українські співаки у спогадах сучасників / Автор-упор.І.Лисенко. – К., 2003.

50. ФІЛПЕНКО Г. Олена Муравйова. – К., 1994.
51. ФУЧИТО С., БЕЙЕР Б. Искусство пения и вокальная методика Энрико Карузо. – Л., 1967.
52. ЧАЙКА В. Павло Кармалюк. – Львів, 2002.
53. ШАЛЯПИН Ф. Страницы из моей жизни: Повести / Сост.Е.Дмитриевская, В.Дмитриевский. – М., 1990.
54. ШВАЧКО Т.Марія Литвиненко-Вольгемут. – К., 1972.
55. Энциклопедический музыкальный словарь. – М., 1966.